

МАРИЯ ДЕЯНОВА

Институт за български език – БАН

✉ ildeyanov@yahoo.com

ЗА ВРЪЗКАТА НА ДОСПЕЙСКИЯ РОДЕН ГОВОР НА ОТЕЦ ПАИСИЙ ХИЛЕНДАРСКИ С ГОВОРА НА СЕЛАТА В САМОКОВСКА ПАЛАКАРИЯ

Няколко народнодиалектни черти на езика на Паисий Хилендарски са отразили разволя на родния му самоковски говор в с. Доспей: от централноюгозападен а-говор с някои особености на подговора в историко-географската покраина Палакария към централноюгозападен а-говор с някои особености на този говор в Македония. Доказателствата са следните.

1) В записи на доспейски говор от края на XIX в. и средата на XX в. се виждат (а) изцяло запазени или (б) конкуриращи се с по-нови черти сходства с палакарския подговор и с Паисиевия език: а) съгласковите съчетания *шт* (защото, оште) и *жд* (нужда, освобождаъл), срещу *ич*, *ждж* в градския говор и околни три-четири села; личното местоимение *йас*, *йазе*, *азе*, у Паисий *азъ*; б) конкуренция на Паисиевото окончание *-и* в мн.ч. на деятелните л-причастия с окончанието *-е*, което го измества; конкуренция между формите *вече*, *повече* и македонските *веке*, *повеке*, които не успяват да ги изместят.

2) В говора на село Доспей махала, отделило се от Доспей в първата половина на XVII в., в средата на XX в. е установена сричкотворна функция на *р* в речта на старите информатори, днес жива във всички села в Палакария и представена у Паисий с 515 случая на *р* и *л* срещу 70 случая на старобългарски *ръ* и 13 – на *лъ*. В Доспей е заменена с *ръ*, *лъ* преди края на XIX в. под влияние на градския говор.

3) Проникване у Паисий на рефлекс *а* от *ъ* в предлозите и представките *ва*, *са*, *ваз*, а рядко и в субстантивната и адекативна наставка *-ак* (при нормално *-ок*). Примерите са от ръкописи на Янкул Хрельовски от XVIII в., работил в с. Рельово на *р*. Палакария (данакъ), Паисий (тежакъ наред с тежокъ, крепокъ). Експанзия на *а* в Палакария и Доспей махала пък се отбелязва в новите заместници на сричкотворните *р* и *л*: саврашено у Янкул Хрельовски, *длабок* в днешното Рельово, *вравим*, *грабъ* в Доспей махала. Паисий не я допуска.

4. Рефлексът *а* от старобългарския *ят* в обобщителни местоимения след затвърдялото с *срещаме* у Паисий, Янкул Хрельовски, в с. Доспей махала, в приписката на Алекси Велкович от 1771 г.

5. Редките Паисиеви форми за сегашно време със старобългарската наставка *-у-* (*милиуе*, *преписуите* и др.) се съгласуват с продължилата до средата на XX в. конкуренция на *-у-* форма с новите форми на *-ува-* в най-източното с. Рельово, но при пълно господство в останалите палакарски села на старите форми. В Доспей *-у-* не е запазено, под влияние на градския говор.

Говорът на Кралев дол не е чист а-говор, както е Паусиевият, а преходен към западнософийския ъ-говор: да бъде, не съм и пр., срв. да баде (с.Ковачевци), Бадни вечер в целия Самоковски говор.

Ключови думи: самоковски говор, традиционен говор, Палакария, палакарийски подговор, сричкотворни р, л, окончания -и/-е на еловото причастие, първолично местоимение аз, суфикс -ак в съществителни и прилагателни, рефлексии на тj,dj

Maria Deyanova

Institute for Bulgarian Language – BAS

✉ ildeyanov@yahoo.com

*ABOUT THE CONNECTION
BETWEEN DOSPEI NATIVE SPEECH
OF PAISII HILENDARSKI AND THE DIALECT
IN THE VILLAGES IN SAMOKOV PALAKARIA*

Some vernacular-dialectal peculiarities in the language of Paisii Hilendarski reflect the development of his native Dospei dialect from a central south-western a-dialect with features of the subdialect in the geographical-historic region of Palakaria to a central southwestern a-dialect with peculiarities of Macedonian central a-dialects. Proofs of this have been discovered in the speech of the present-day Dospei Mahala which separated itself from the village of Dospei in the 18th century; in records of Dospei speech from the end of the 19th and from the 20th centuries, and in a manuscript from the middle of the 18th century written in Palakaria (in the village of Relyovo). The analysis of the language features connecting Dospei dialect from the 17th and 18th centuries with the subdialect of Palakaria does not allow us to identify Paisii Hilendarski's native dialect with the dialect of the village of Kralev dol in Pernik region.

Keywords: Samokov dialect, transitional dialects, Palakaria subdialect, Bulgarian dialects, Paisii Hilendarski

Критици от с. Кралев дол, Пернишко, на тезата за самоковското село Доспей като родно място на Паисий Хилендарски защитават кралевдолското предание с основния си аргумент, че всички диалектизми в „История славянобългарска“ са характерни за говора на селата по течението на р. Палакария и съвпадат с говорните особености на Кралев дол, което е в „Софийска Палакария“, а не са известни в Доспей, което „не е в Палакария“ ([5] Живков 2001). Тук оставяме настрана факта, че в техния списък на кралевдолски езикови черти са включени и ред общи западнобългарски черти, а и общобългарски, т.е. лишени от доказателствена стойност. Ще се спрем на действителни палакарски особености, загубени от доспейския говор в течение на трите века, които го отделят от рождението на Отец Паисий. Те се

явяват с твърде различна честотност в Паисиевия автограф на Историята¹.

1. Най-важна поради огромната си честотност – над 515 случая в текста! – е сричкотворната функция на сонантите р и л, до днес жива в селата Плана, Ярлово, Ковачевци, Поповяне, Алино, Белчин, Рельово ([3] Вакарелска-Чобанска 2002: 47). Значението на масовата употреба на сричкотворни р и л против характеристиката на Паисиевия език като „традиционен и архаичен по своята същност и концепция“² много убедително проличава в студията върху „Историята“ на Паисий Хилендарски и българската книжовноезикова традиция“ на Босилков от 1982 ([2]). Тази реализация на р и л съперничи успешно на значително по-редките старобългарски съответници рь и лъ: само 70 пъти рь, 10 лъ (срещу 13 сричкотворни л). Няколко примера: трново 29 г, 2; грделивъ 4в, 14; съдржали 53 в, 2; стлпъ 7 г, 11; плна 12 в, 6; слнце 7 г, 14.

2. Значението на пълната редовност на книжовните старобългарски съчетания шт, жд от тј, дј в Историята изпъква, като я съпоставим с днешните доспейски шт, жд, от една страна (у кашти, вежди), и самоковските щч, ждж в града и най-близките до него с. Драгошиново, с. Злокучане, с. Широки дол (у кашчи, вежджи), от друга страна. В Палакария – шт, жд ([3] Вакарелска-Чобанска 2002, 47); у Паисий: обещаљ прежде 16г, 15, и мн. др.

3. Същото се отнася до лексемите вече, повече, единствени в Историята и в днешния доспейски ке-говор, в противовес на веке и повеке в градския говор. Например: вече 36 г, 9; наивече 7 в, 7; но са повече от нихъ прости ораче 4 в, 8; и населили се прикрай бело море ... веча са по море кораджии венецаалномъ работаютъ 12г, 3 – 5. В селата около р. Палакария: Вечем ти се царство достануе ([13] СНУН, ЛШ: 321); повече [12] СНУ, I, 63.

4. Окончанието -и за мн. ч. на миналото деятелно причастие е безизключително редовно в автографа на Паисий: побили 42г, 11; слишали 29г, 1 и т.н. То противостои на окончанието -е в Доспей в 1997 г.: Они биле дошле³, а отговаря на -и в селата Плана, Ярлово, Ковачевци, Поповяне, Алино, Рельово, Белчин ([3] Вакарелска-Чобанска 2002, Приложение № 8).

5. Личното местоимение азъ в авторския оригинален текст на Втория предговор и Послеслова на Историята има йотовани паралели в Палакарията йазе, йазека, йас, например: Сѐ си ги изгледах йазе. Белчин

¹ Примерите се цитират по най-новото издание на „История славянобългарска“ на Света гора Атонска [7].

² Бележка № 476 на с. 251 в най-новото, критично, издание на Историята [7] (вж. тук бел. 1). Има се предвид черковнославянският език.

³ Според мой запис от 1997 г. на разговор с Цв. Ненова от с. Доспей, около 80-годишна по време на посещението ми там.

([3] Вакарелска-Чобанска 2002: 63); язека НП 60; язе ([9] НП: 245). И без йотация: Па азе сам, чича, от Прилепа ([13] СНУН, ЛП: 254).

6. Рефлекс а от ъ не само в предлог и представка (наред с ъ или о), например ва оно време 10r, 20, ва болгарию 12r, 21, вапреки 5v, 14, вазели данъ 5v, 14, а и в наставка: при чести крепокъ 10r, 1, таковъ 14v, 6, тежокъ 16r, 6 и др., също и единично тежакъ: Копронимъ иконоборецъ ... много билъ тежакъ и гркомъ и болгаромъ 18v, 12 – 13. Срв. в с. Рельово от края на XIX в. или началото на XX в.: Какав ли е тоя юнак? ([12] СНУ, X; [9] НП: 60). В Доспей – жежок (според запис на Цв. Ненова в с. Доспей, 1997).

7. Подчинителният съюз де със значение на логическо основание или с изяснително значение (= книж. че). Напр: Они руси и србие да благодаръ (тъ – М.Д.) бга де ги е покрилъ от попрание агаранское ... 59r, 13–16. Срв. в песни, записани в Палакария около началото на XX в.: Бог да прости цръна калугера, де ме учи коня ка се язди. ([12] СНУ, X: 84); Да познаят, де йе ден Велиден ([12] СНУ, X: 81). Днес в целия самоковски ареал – дека.

8. Рефлексът а от старобългарски ѣ след стар мек съгласен с във всакъ 20 ч, 4 има паралели сак, са в говора на с. Доспей махала и Говедарци (вж. по-нататък). Днес в Доспей намираме само секи, са – както в градския говор.

9. Няколко форми на сегашно време от глаголи по I спрежение с наставка -у- при инфинитивна основа на -ова-: именуе 13v, 5; преписуйте 3v, 7 и др., на които днес в Доспей отговарят форми с -ува-: преписувам, подписувам се (по информация от Цв. Ненова в с. Доспей, 1997 г.), а в Палакария – форми подписуе се, рисуе и т.н. ([3] Вакарелска-Чобанска 2002, Приложение № 9).

Убедително обяснение на някои от тези факти може да се открие в историята на населението и говора на с. Доспей. Важна помощ предлага отделянето от Доспей на селото Доспей махала. Според сведения, събрани от местни жители, това станало в първата половина на XVII в. Основали го преселници от Доспей, които имали егреци в поречието на р. Черни Искър. Селото възникнало между селата Говедарци и Маджаре (две от петте села, наречени „Искровете“), създадени, според турски документи, в средата на XVI в. от турски големци, които заселили насила там военнопленници и зависими селяни от областта на запад от Искър, за да работят във видните и маданите им. Историкът на Самоковско Хр. Семерджиев свидетелства (още в 1913 г.), че „населението на Искровете по тип, по носия, по обичаи, по говор, по характер – по всичко принадлежи към палакарците. Мъжете носели бели беневреци, сияхи и пр., а жените – сукно и косичняк с пари“. ([11] Семерджиев 2014: 257–261). Доспей махала било най-богатото с гори и мери между Искровете. В 1752 г. то имало 43 къщи ([15] Темелски 2001: 168), а в 1926 г. наброявало 935 жители ([11] Семерджиев

2014: 261). Единството на Доспей махала с останалите четири села в етнографско отношение е потвърдено при диалектоложкото проучване на говора на Говедарци и Доспей махала през 1954 г.: „...в миналото, по сведения на стари хора, повечето били белодрешковци“ ([14] Стойков и др.: 256). В говора на Говедарци, Доспей махала и Маджаре частицата за образуване на бъдеще време е че, както в селата по р. Палакария. Самото село Доспей, според Хр. Семерджиев, „в старо време било пръснато по направление към северозапад (т.е. към Палакария – М. Д.), където са сега оброчищата „Св. Илия“ и „Св. Богородица“ ([11] Семерджиев 2014: 261). И по-нататък: „Първата църква на селото била оброчището „Св. Богородица“. Може би кърджалии (т. е. към края на XVIII в., дълго след детството на Паисий. – М. Д.) ... заставили населението да се прибере на сегашното си място“ (пак там).

И така, в XVII в. говорът на Доспей махала е бил идентичен с говора на Доспей. Благодарение на новото си място между говорите на другите белодрешковци в Маджаре и Говедарци, както и на известно отдалечаване от Самоков и много близкото (на 4-5 км) до него с. Доспей, той е съхранил по-дълго и повече от особеностите, които са свързвали Доспей с останалите белодрешковци – онези в Палакарията.

На първо място говорът е опазил добре до средата на XX в. онази палакарска черта в говора на Отец Паисий от първата четвърт на XVIII в. (тъй като той е роден в 1722 г., а фонетичната и граматичната система на даден говор се усвояват в първите две-три години), която е най-богато представена в „История славянобългарска“ – сричкотворната функция на сонанта р. Експедицията на диалектолозите, ръководена от опитния фонетик проф. Ст. Стойков, е установила двояк рефлекс на р между съгласни. Преобладава ръ (наред с лъ), например кръпа, слъба, бръдо, мръзи ме, но в речта на старите хора се чува и сричкотворно р без придружаващ вокал бр-до, гр-ци, др-во, кр-па. Като допълнително доказателство за сричкотворно р в доспейския говор от XVIII в. извън автографа на Паисий Хилендарски можем да приемем словоформата збркали се, с която Алекси Велкович, родом от Доспей, е заменил Паисиевия диалектизъм смели се 7v, 4. (срв. в самоковския градски говор насметох се, т.е. заблудих се, обърках се) в преписа си на Историята от 1771 г., според „много точния“ (проф. Б. Ангелов) му препис от Никифор Рилски (1772), 96.⁴

Несравнено по-редките съчетания ръ, лъ у Паисий (устръмил се наред с устрмил се (24v), наплънвити бг наред с плна 12v, б) може би говорят, освен за стремеж за спазване на среднобългарската писмена норма в домашните извори на Историята, също и за ранен етап от развитие към ръ и лъ в живия език на Самоковско и специално на с. Доспей.

⁴ История славянобългарска. Никифоров препис 1772. Изд. от Б. Ангелов. София: БАН, 1961.

Към края на XIX в. рь и лъ тук вече са говорна норма, според записи на доспейски старци преди 1891 г. ([12] СНУ, V: 84), а в съседното с. Бели Искър по същото време „борбата“ между двата варианта още продължава (успоредно на конкуренцията между че и ке в Бели Искър и Мала църква); Примери от Бели Искър със стария вариант: фрли, дрвото, умрляла, дрснала, загрнаа ([12] СНУ, X). „Победата“ на рь, лъ в Палакария е почти нулева: те липсват в Плана, Ярлово, Ковачевци, Поповяне ([3] Вакарелска-Чобанска 2002: 47) – по-отдалечените на запад от Искър.

Известно е, че от XVIII в. е започнало усилено увеличаване на населението на Самоков в зависимост от развитието му като занаятчийски и търговски град с грамотни граждани. Процесът, особено през XIX в., се е засилвал от притока на преселници от Македония: „... Дюкмеджиеви от Битоля, Попниколчовци от Дебър, Икимови от Костур ...“, но и „Перниклиевци от с. Перник, Големинови от с. Окол ...“ ([11] Семерджиев 2014: 100–101). Докато в 1575 г. Самоков е бил само околийски център, в XVII в. е бил и „кадилък“ (седалище на съдия), а в 1835 г. става център на „санджак“ (окръг) с пет околии ([11] Семерджиев 2014: 101–102). Естествено е нараствало влиянието на близките до самоковския а-говор (заби, не сам бил) централни югозападни а-говори отвъд Рила: частица за бъдеще време ке, отстъпление на сричкотворните пред съчетание на р и л с ъ, частична замяна на щч, ждж или – в околността – шт, жд с къ, гъ (свекъа, рагъа, мегъу и др. При това Искровете са били засегнати по-ограничено: ке е проникнало само в Бели Искър и Мала църква, и то частично, а в Говедарци и Доспей махала – спорадично гъ вместо жд (*рагъа, рагъасало*). Сричкотворните р тук се запазили само в речта на старците. Във времето на Паисиевата История, т.е. след средата на XVIII в., може би и в Доспей вече е имало разколебаване на тези варианти, довело до изчезването им през XIX в. Но Доспей махала ги е пазила. В Палакарията от Плана до Алино и къ, гъ не е навлязло, а в Рельово – само в рагъа.

Редовната употреба на съчетанията шт, жд, както и на наречията вече, повече, найвече, в Историята и досега свързва здраво говорните елементи в езика на Паисий Хилендарски с говорите на Доспей, Искровете и селата около р. Палакария. Конкуренцията между вече и настъпващото през Самоков македонско веке, *повеке* ([11] Семерджиев 2014: 219) към края на XIX в. в Доспей вече е заглъхвала при надмощието на старинната традиция: в запис от разказа на деветдесет и четири годишния Лазо Кръстев виждаме три пъти вече и само веднъж веке ([12] СНУ, V (1891): 84). Но ке, неке е надделяло.

По същото време в доспейския говор е богато засвидетелствана и конкуренцията между двете окончаниа -и и -е на л-причастията в множествено число. При това -и е толкова по-често, колкото информаторът е по-стар. Двете окончаниа образуват и дублетни форми на причастията от един и същ глагол (вж. материалите от 1891 г. в [12] СНУ, V:

180–182, описани подробно от мене⁵). Резултатът от „борбата“ обаче е обратен на случая с вече: днес и в Доспей, и в Доспей махала не се среща старинното -ли, напълно изместено от новото самоковско и македонско -ле ([3] Вакарелска-Чобанска 2002, приложение № 8).

Относно палакарския произход на наставката -акъ в Историята (тежакъ) говори убедително фактът, че в откъси от ръкописен сборник от средата на XVIII в. на Янкул Хрельовски от с. Рельово (препис от преводи на Йосиф Брадати)⁶ единствена е наставката -акъ при пълна липса на -окъ: да даеме десетакъ бгу. Рък. № 690, л. 24 ([1] Ангелов 1964: 188). Така и при суфикс -ьн-: подобанъ. Рък. № 689, факсимиле на стр. 113. Но: таково (114), какови (168). Интересно е, че друга палакарска черта – -уе в сегашно време – е започнала да отстъпва пред новото -ува : да ги миросувате (187). В записите от доспейския говор -акъ не е отбелязана. Няма податки и в говора на Доспей махала. Тук обаче се наблюдава явление, което има паралел и в Палакария, напр. саврашено дело (Янкул Хрельовски; [1] Ангелов 1964: 116), и което бихме приели като опора за експанзията на а от ъ в наставка: честа употреба на а вместо ъ като придружаващ вокал при р и л между съгласни, например грабѡ, вравѡм, задалжавам и т.н. ([14] Стойков 1956: 265), срв. днес в рельовския говор длабока (Латина Бобова, 87 годишна). Можем да допуснем и сръбско влияние през XVII–XVIII в. (което е предхождало македонското в Самоковско), ако вземем под внимание разпространението на фамилните имена с наставка -ич по това време, пример за което е подписът в писмо до Отец Паисий от сестриния му син Стоянчо Ваклинович (1775 г.)⁷.

Личното местоимение азъ у Паисий по всяка вероятност е било подкрепено от широката употреба на йас, йазе по целия ареал на самоковския говор ([3] Вакарелска-Чобанска 2002), а не само от черковнославянските и среднобългарските извори на Историята. За опора в родния му говор свидетелстват формите в Доспей махала йас, йазе(ка) от 1954 г. ([14] Стойков 1956: 272).

Формата въсакъ в Историята 20 ч, 4 с а от ъ след затвърдялото с има съответници в ръкописа на Янкул Хрельовски N 690: въсакъ днъ ([1] Ангелов 1964: 187), васака (там, 188), васаки (там, 115), които са отразили рельовски говор от XVIII в. Този рефлекс виждаме и във всаческаа от оригиналната приписка на родения в Доспей Алекси Велкович към преписа му на Историята от 1771 г., а през XX в. – във формите сак и са от говора на Доспей махала и Говедарци ([14] Стойков 1956: 267).

⁵ Деянова 2006 : Деянова, М. Съвпадения между характерните диалектизми в Зографската чернова на „История славянобългарска“ и говорни характеристики на с. Доспей, Самоковско. // Български език и литература, 2006, кн. 3

⁶ Вж. материалите от Янкулови сборници, главно в Приложението, в: [1] Ангелов 1964: 185–189.

⁷ Вж. [8] Пеев 2017.

Наставката -у(йе) в сегашно време на глаголите днес не се среща нито в Доспей махала, нито изобщо в Искровете. Но до средата на XX в. в най-източното от палакарските села Рельово формите на -уйе се конкурират с по-новите форми на -ува: писује / писува, според приложение № 9 в „Самоковския говор“ на Д. Вакарелска- Чобанска ([3] Вакарелска-Чобанска 2002). Според К. Мирчев началната поява на -ува- датира от XIII в. във Врачанското евангелие ([6] Мирчев 1958: 188). Всичко говори за ранно настъпление на тая наставка в Самоковско, където в XX в. тя е „силно развита“ в говора ([3] Вакарелска-Чобанска 2002: 163), включително в градския (още повече – в XIX в.). Старата наставка господства в селата от Алино на запад. В Доспей владее -ува- още в записите от XIX в. Езикът на Паисий може би отразява последен стадий от употребата на -уе – само четири случая, вероятно опиращи се в някаква степен на черковнославянската норма (срв. казуеть 3г, 19 и др.).

Нашият общ извод от изнесените дотук факти е, че диалектните елементи в новобългарската основа на Паисиевия език в „История славянобългарска“ са отразили момент от историческия развой на самоковския централен югозападен а-говор⁸ в с. Доспей – неговото неравномерно движение от а-говор с ред „палакарски“ черти към а-говор с някои македонски черти. Говорната характеристика на Паисиевия език се отличава в достатъчна степен от говора на с. Кралев дол⁹, който представя преход от централните югозападни а-говори към западнософийския ъ-говор (вж. в анкетата от 1933 г. в с. Кралев дол (срв. тук бележка 1, с. 182–186): заръчаа да си идеш, изпъдия ги, нема накъде, не съм го изпрашувал, връщал се).

Литература

- [1] Ангелов, Б. *Съвременници на Паисий*. Т. I. София: БАН, 1964.
 [2] Босилков, К. „Историята“ на Паисий Хилендарски и българската книжовноезикова традиция. // *Palaeobulgarica* 1982, кн. 2.
 [3] Вакарелска-Чобанска, Д. *Самоковският говор*. София: БАН, 2002.
 [4] Вакарелска-Чобанска, Д. *Речник на самоковския говор*. София: БАН, 2005.
 [5] Живков, Ц. (съст.). *Паисий Хилендарски от Банско или от Кралев дол*. София, 2001.

⁸ Срв. извода на Божидар Райков след редица примери за „честа замяна на ерова гласна с а“ (такмо, отмастиль и др.), че „показателни за този акав изговор са някои редки обратни случаи на замяна на а с ъ: вѣмъ вместо вамъ, сѣмъ вместо самъ“. ([10] Райков 1989, 26). Към това може да се добави, че в Историята има най-малко 32 случая на вариране а/ъ във форми на една лексема или в еднокоренни думи, при което формите с а са повече, а в ред случаи и единствени. Например: прелъстили – преластили, преластил се, преластати се, да се не преластать, не преластащи се (отношение 1 : 6); отмащати, отмастиль, отмащение – а общо 7 пъти, без вариант с ъ.

⁹ М. Деянова. Исторически и езикови факти, оборващи тезата за с. Кралев дол като родно място на Паисий Хилендарски. // *Български език и литература*, 2009, № 1, с. 3–11.

- [6] Мирчев, К. *Историческа граматика на българския език*. София: Наука и изкуство, 1958.
- [7] *Паисий Хилендарски. История славянобългарска*. Критично издание с превод и коментар. Света гора Атон: Славянобългарска Зографска света обител, 2012.
- [8] Пеев, Д. Кога е починал отец Паисий Хилендарски? // *Култура*, № 36 от 27.10.2017 г.
- [9] Стоин, В. *Народни песни от Самоков и Самоковско*. София: БАН, 1975.
- [10] Райков, Б. *Паисиевият ръкопис на „История славяноболгарская“ 1762*. София: Наука и изкуство, 1989.
- [11] Семерджиев, Хр. *Самоков и околността му. Принос към историята им от турските завоевания до Балканската война*. Самоков: Исторически музей, 2014.
- [12] СНУ: Сборник за народни умотворения, наука и книжнина. Кн. I (1889); кн. V (1891); кн. X (1994). София: Изд. на Министерството на народното посвещение.
- [13] СНУН: Сборник за народни умотворения и народопис. Книга *LIII*. *Български юнашки епос*. София: 1971.
- [14] Стойков, Ст. Говорът на с Говедарци, Самоковско. // *Известия на Института за български език*, кн. IV. София: БАН, 1956.
- [15] Темелски, Хр. *Самоков през Възраждането*. София, 2001.